

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

**ФАЛСАФА ФАКУЛЬТЕТИ
ФАЛСАФА ТАРИХИ ВА МАНТИҚ КАФЕДРАСИ**

РЕФЕРАТ

**Мавзу: ФРЕНСИС БРЕДЛИНИНГ АХЛОҚИЙ
ТАЪЛИМОТИ**

Бажарди: Б.Куйлиев — “Фалсафа тарихи”
мутахассислиги 1 курс магистри.

ТОШКЕНТ - 2012

М У Н Д А Р И Ж А

	Кириш	3
1	Френсис Бредли инглиз неогегелчилигининг вакили.....	6
2	Френсис Бредлининг мутлақлик ҳақидаги таълимоти.....	11
3	Френсис Бредлининг ахлоқий таълимоти.....	16
	Хулоса	22
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	24

КИРИШ

Янги давр фалсафаси олдида янги вазифалар турарди. Бу вазифалардан бири – фалсафанинг бошқа фанлар билан муносабатидан иборатдир. Агар аввал фалсафа ва табиатшунослик ўртасида аниқ фарқ бўлмаган бўлса, эндиликда фалсафа билан биргаликда, табиий фанлар ҳам ривожланди. Улар табиат ҳодисаларини алоҳида текшириш усулларини ишлаб чиқа бошладилар. Ягона фандан айрим, табиий-илмий фанларнинг (механика, астрономия, физика) ажралиб чиқиши табиатшуносликнинг ҳам, фалсафанинг ҳам ривожланиши учун катта аҳамиятга эга эди. Янги давр файласуфлари билишнинг умумий усулини ишлаб чиқиш масаласига катта аҳамият бердилар.

Шунинг учун XIX-XX аср ғарб файласуфлари шу вақтгача фалсафада кам эътибор берилган ёки бутунлай ишланмаган масалаларни баҳо майдонига олиб чиқдилар. Шундай қилиб, XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб ноанъанавий (ноклассик) йўналишдаги бир қанча фалсафий оқимлар юзага кела бошлади. Уларнинг вакиллари ижтимоий тараққиёт, инсон ақли билан боғлиқ масалаларни қайта кўриб чиқибгина қолмасдан, жамиятдаги маънавий бухронлардан кутулиш чораларини қидирдилар. Дунёнинг турли-туман ва ранг-баранглиги, инсон маънавий ҳаётининг ички қонуниятларини, ҳаёт мазмуни, инсон ва унинг моҳияти, яшашнинг маъноси, инсониятнинг таҳлили, фалсафий тафаккурнинг ўзига хослиги фалсафада янги услуб, инсон фаолияти ижобий томонга йўналтириш каби муаммоларга алоҳида эътибор бердилар. XIX аср фалсафасида инсон, инсонийлик ва инсоният, инсоннинг ички ва ташқи дунёси, билиш жараёнининг янги қирралари каби масалаларга кенг ўрин берилди. Фалсафий ижодиётда бўлган эркинлик, қўллаиилган демократик тамойиллар, плюрализм тамойили турли

ғоявий, илмий қарашлар билан бойитилди. Бу даврда бир қанча фалсафий оқимлар вужудга келиши, тараққиёти муаммолари ҳам уларнинг диққат марказида турди. Бу фалсафий таълимотларда ҳам ҳозирги пайтдаги мураккаб муаммолар билан бир қаторда анъанавий муаммолар ҳам муайян нуқтаи назардан ёритишга ҳаракат қилинади. Ҳозирги мураккаб шароитда ашшлгидек кўр-кўрона бизга ёқмаган, ёки биз тушунмаган оқимларга «зарарли» деган ёрлиқ бермасдан уларни холис нуқтаи назардан ўргансак фойдадан холи бўлмас. Чунки ҳар қандай ҳодисаларнинг бир-бирига зид томонлари бўлгани сабабли ушбу ноклассик таълимотлар ҳам «соф» салбий ҳодиса бўлиб қололмайди. XIX аср фалсафий оқимларнинг намоёндалари инсонда кўпинча учраб турувчи руҳий касалликларнинг, айланмаган хатти-ҳаракатларининг сабабларини тушунтиришда хизматлари катта. Хуллас, ноклассик фалсафани ўрганишда холислик позициясидан туриб уларга ёндашсак, бу бизнинг фалсафий билимларимизни бойитади ва кўпгина ҳодисаларга кўр-кўрона баҳо беришдан сақлайди. Дарҳақиқат, Президентимиз И.А.Каримов «Фидокор» газетаси мухбири саволларига берган жавобларида таъкидлаганидек: «Албатта, фалсафа замон ва макон билан боғлиқ мураккаб фан эканини тушунамиз. Шу боис ҳақиқатни топиш учун қарама-қарши фикрларни ўртага ташлайлик, муҳокама қилайлик. Талабалар, зиёли ёшларимизнинг ўзи керакли хулосани чиқариб олсин.

Мана, мисол учун Фрейднинг назарий қарашлари, прагматизм ва экзистенциализм ғоялари, Бердяев ва бошқаларнинг фалсафасидан ўргансак, фойдадан холи бўлмайди.

Мен ғарб фалсафасида ҳам барча муаммолар ечилган, демокчи эмасман. Биз кўп масалаларда ғарб файласуфларининг фикрлари билан, айниқса, индивидуализм, эгоизм қарашларини

илоҳийлаштириш билан келишмаслигимиз мумкин. Лекин уларни ҳисобга олишимиз, кераклисини эътироф, кераксизини инкор этишимиз зарур»¹.

¹ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродалилигига ишонаман //“Фидокор”, 2000, - 8 июн

1. Френсис Бредли инглиз неогегелчилигининг вакили

Неогегелчилик XIX асрнинг охирларида Англияда ижод қилган йирик файласуфлардан бири Френсис Бредли (1846-1924) томонидан атрофлича ривожлантирилди. Френсис Бредли Клэптемп шаҳрида, руҳоний оиласида туғилади. 1865 йилда Оксфорд университетига ўқишга киради. 1870 йилда, 24 ёшида Мертон коллежида илмий ходим лавозимида ишлайди. Бу коллежда Бредли 54 йил умрини ўтказади. 78 ёшида вафот этади.

Сиёсий қарашлари бўйича Бредли консерватор эди, у либерал ўзгаришларнинг душмани эди. Инсонларнинг табиий тенг ҳуқуқчилигига, инсон яшаш эркинлигига лоқайд қараб, уни сентиментализм деб билади. Санъат ва фалсафада эса тўлиқ фикр эркинлиги тарафдори бўлади.

Френсис Бредли асосий фалсафий асарлари «Ахлоқий очерклар» (1876), «Мантиқ тамойиллари» (1883), «Ҳодиса ва реаллик» (1893). Бу асарнинг ғоявий манбаъи Гегелнинг фалсафий тизимига бориб тақалади. Ундаги мутлақ ғоя, ва диалектикасини ривожлантирган.

Френсис Бредли ўзининг ахлоқий тадқиқотларида инсоннинг индивидлик хусусиятларига диққатини жалб қилади, уни яхлитликнинг бир қисмидир деб олади. Унинг фикрича, умумий реаллик мавжуддир. Унинг «Мантиқ тамойиллари» асарида психологизм танқид қилинади. Психологияни Бредли тажрибавий - эмпирик билим, деб атайди. Инсон тафаккури чеклангандир. Чунки у алоҳида ҳодисалар билан шуғулланади. Лекин инсонларнинг руҳий ҳаёти эса универсалийлар билан боғлиқдир. Бу ерда у бирламчи ва иккиламчи сифатлар тўғрисида фикр юритади. Бредли Жон Локкнинг бирламчи ва иккиламчи сифатлар тўғрисидаги таълимотига

қўшилади. Унинг фикрича, иккиламчи сифатлар инсон ҳаётига боғлиқ. Бирламчи сифатлар эса уларнинг ғоясидир ва улар реал мавжуд. Иккиламчи сифатларга нарсаларнинг ташқи хусусияти, ранги, ҳажми, оғирлиги, таъми ва бошқалар киради. Бирламчи сифатлар эса нарсаларнинг моҳиятини ташкил қилади.

Брэдли ҳам Афлотун каби нарсалар оламини иккига бўлади. Моддий олам ўткинчидир, ғоялар дунёси абадийдир. Қачонки икки олам бирлашса, яхлитлик вужудга келади. Моддийлик олами мукаммал эмас. Бу олам ғоялар оламининг хира кўринишидир. Яхлитлик эса мутлақликда намоён бўлади.

Брэдли фикрича, мутлақликда қарама-қаршиликлар йўқ. Ҳамма нарса мутаносибдир. Мутлақлик эса руҳий ҳолатдир. Бу руҳий ҳолатни Брэдли тажриба деб атайди. Тажриба эса руҳий изтироб йиғиндисидир.

Руҳий тажриба тадрижий жараёндир. Коинот эса тафаккур, ҳиссиёт ва ирода бирлигидан иборат.

Брэдли ҳаракат ўзгаришини инкор қилади. Унинг фикрича, реал ҳаракат йўқдир.

Сабаб ва оқибат субъектга боғлиқ. Ҳодисалар инсон онига боғлиқ. Ана шу сабаб-оқибат ҳодисалари вақт ёки замонда воқеалар кетма-кетлигидан келиб чиқади. Бу бизларнинг уйдирмаларимиздир, улар фақат амалий мақсадда ишлатилади.

Куч, энергия, ҳаракат категориялари ҳам ҳақиқий моҳиятни аниқлаши мумкин эмас. Моддий дунё «тугалланмаган борлиқдир». Моддий дунё мутлақликнинг хира кўринишидир. Қачонки мутлақлик билан қўшилса, ўшанда ҳақиқат очилади.

Ҳақиқат амалий характерга эга. Инсонларнинг характери уларнинг ҳақиқатларини очиб беради. Мана шу фикрларни кейинчалик прагматизм ривожлантирди.

Брэдли макон ва замоннинг объективлигини ҳам инкор қилади. У ҳам субъектга боғлиқдир, яъни муносабатлардир.

Замоннинг кўп қатламлилигини тан олади, яъни биз яшаб турган замондан ташқари бошқа замонлар ҳам бор, дейди Брэдли.

Брэдли фикрича, инсон танаси интеллектуал тузилмадир. Тана шу мутлақликнинг хира кўринишидир. Жон эса илоҳийдир, тажриба марказидир. Худо томонидан яратилгандир, жонлар кўпдир. Улар ҳаммаси мутлақликда бирлашади, яъни оламий жонни ташкил қилади.

Ҳақиқат - бу зиддиятнинг йўқлиги, боғлиқлик, кетма-кетлик ва мутаносибликдир. Якка инсон яхлитликка эриша олмайди, чунки у тўлиқ тизим эмас. Бутун инсоният фикри бир жойдан чиқса муқимликка эришилади.

Брэдлининг биринчи йирик асари «Ахлоқий тадқиқотлар»дир (1876). Брэдли бу асарида ахлоқий утилитаризмга қарши чиқади, чунки у ҳар қандай ҳаракатни оқлайди. Жумладан, Брэдли Кантнинг бурчли ахлоқини ҳам расмийлиги учун танқид қилади. Брэдли фикрича, инсон «атомлашган» индивид эмас, балки тўлиқликнинг, жамиятнинг қисмидир, инсоннинг жамиятдаги ҳолати унга кўпгина вазифаларни юклайди. Инсонлар жамияти Брэдли томонидан механик тўда сифатида кўрилмайди, аксинча, тўлиқлик, ягоналик, «конкрет умумийлик» сифатида қаратилади. Индивид далилан ва мантиқан унга боғлиқлик сифатида талқин қилинади. Фалсафий маънода бу универсалийларнинг реаллигини тан олишдир, алоҳидаликка нисбатан бирламчи аҳамиятга эгалигини таъкидлашдир.

Иккинчи йирик асари «Мантиқ тамойиллари»да (1883) Брэдли мантиқдаги психологизмни танқид қилади. Чунки психологизм фалсафадаги эмпирик йўналишнинг асосий тамойилларидан бири эди.

Брэдли Локкнинг абстракция (мавҳумлик) тўғрисидаги назариясини ҳам инкор қилади. Унинг фикрича, абстракция алоҳида ўхшаш тасаввурларни ажратиб олинишидан ташкил топмайди, чунки ўзига хос томонларни ажратиб олишдан олдин биз ўзига хослик ғоясига эга бўлишимиз керак, бу ғоя эса универсалийлардир. Брэдли таъкидича, мантикий нуқтаи назардан конкрет ўзига хослик иккиламчи характерга эгадир. Универсалийлар алоҳида ўхшаш ҳиссиётлардан ёки образлардан ташкил топмайди, улар бирламчи асосга эгадирлар.

Брэдли учун универсалийлар - бу индивидуумлар йиғиндиси эмас, ҳамда мазмунсиз энг умумийлик ҳам эмас, балки индивидуалликнинг ҳамма қирраларини ўз ичига олган конкрет умумийликдир. Бир вақтнинг ўзида универсалийга кирувчи индивидуалликлар ўхшаш эмас, балки айнанликдир, зотан бу айнанлик фарқдаги айнанликдир.

Шунинг учун ҳам Брэдли инсон ақли қисмларни билишда чекланганлигини инкор қилади. Дастлаб инсон руҳий ҳаёти универсалийлардан фойдаланади¹.

Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, индивидуаллик ҳеч қачон мустақил бўла олмайди, яхлитлик билан, бошқа индивидуалликлар билан чамбарчас боғлиқдир. Улар ўртасида ички ўзаро боғланиш бор. Шунинг учун ҳам ҳар бир индивиддаги ўзгариш бошқаларда ҳам ўзгаришларга олиб келади, жумладан яхлитлик ҳам ўзгаради. Бу ички муносабатлар назариясидир.

¹ Зотов А.Ф., Мельвиль Ю.К. Буржуазная философия середины XIX-начала XX века. -М., 1998. -С. 189.

Брэдли дунёни Парменид каби бирликдан иборат демайди. У далилларнинг борлигини ҳам инкор қилмайди, лекин у алоҳида яширин ҳодисаларнинг борлигини инкор қилади. У шу нарсани талаб қиладики, Коинотнинг бутун ҳодисалари ички бир-бири билан боғлиқдир, улар бутун тизимни ташкил қилади. Шунинг учун ҳам биз алоҳида, умумий тизимдан юлиб олинган фактлар ҳақида билимга эга эмасмиз. Албатта, алоҳида фикрлар билдиришимиз мумкин, лекин биз уларни ҳақиқат эканлигини тасдиқлай олмаймиз. Улар биз учун гипотеза бўлиб қолади.

Бошқача қилиб айтганда, бир нарсани билмоқчи бўлсак, ҳаммасини ўрганишимиз лозим. Агар биз бор нарсани билишга ҳаракат қилсак, бошқа нарсалар бунга қандай таъсирда эканлигини билолмай қоламиз.

Брэдлининг диалектика ҳақидаги фикрларига келсак, у «конкрет умумий» ғоядан келиб чиқади ёки конкрет тушунчага боғлиқ. Лекин Брэдли «Ҳодиса ва реаллик» номли асарида инкор диалектикаси ҳақида фикр юритади.

Бу асарида Брэдли фан ва фалсафада дунёни тушунтиришда ишлатиладиган тушунчаларни таҳлил қилиб чиқади. Брэдли агностицизмни танқид қилишдан бошлайди. Спенсернинг дунёни «билиб бўлмайди» деган ғояларига қарши чиқади. Дунёни билиб бўлмайди дейишлик ўз-ўзига қарши чиқишликдан иборат, зиддият эса ҳақиқат эмас, Брэдли фикрича, биз мутлақликни била оламиз, зероки бу билим тўлиқ, аниқ бўлмаса ҳам, у ҳақида тасаввурга эгамиз.

Брэдли таълимотининг асоси - дунёни иккига бўлишдан иборат. Бундай бўлиш Афлотун фалсафасидан бошлаб, барча идеалистик мактаб таълимотларига хосдир. Биз яшайдиган моддий борлик, бевосита тажрибада берилган дунё ҳақиқий эмас, реал эмасдир. Бу

дунёга қарши қўйилган руҳий дунё ҳақиқийдир, реалдир. Китобнинг биринчи қисми ана шу реал дунёни асослашга қаратилгандир. Иккинчи қисмида ҳодисалар дунёсини, хира борлиқни таҳлил қилади.

2. Френсис Бредлининг мутлақлик ҳақидаги таълимоти

Бредли диалектикадан, жумладан, қарама қаршиликдан атроф оламнинг реаллигини инкор қилиш учун фойдаланади. «Борлиқ, - ёзади Бредли, - англандан дунё зиддиятга тўла бўлганлиги учун хирадир, шаркадир, реал эмасдир»¹.

«Олий реаллик, - Бредли таъкидича, - ўз-ўзига қарши чиқа олмайди; мутлақлик кўрсаткичидир»². «Реаллик шу маънода ягонадирки, ижобий табиатга эгадир, шунинг учун ҳам зиддият йўқ»³.

Бредли ҳодисалар дунёсидаги зиддиятни қандай исботламоқчи бўлади? Бредли бунинг учун шу дунё ҳақидаги тушунчаларнинг ўзи зиддиятга эгалигини таҳлил қилиб чиқади. Бунинг учун у фалсафа тарихидаги шу масала бўйича ҳамма далилларни тўплайди: эклектиклар, қадимги скептиклар, янги давр агностиклари Юм ва Кант, Спенсер ва бошқаларнинг фикрларини келтирадики, улар ўзига хос агностицизм энциклопедиясини ташкил қилади. Албатта, унинг бу мулоҳазалари қизиқарлидир.

Бредли бирламчи, иккиламчи сифатлар ҳақидаги муаммога ўз эътиборини қаратади. Декарт, Галилей, Гоббс ва Локк ҳиссий сифатларнинг объективлигини инкор қилишган. Француз материалистлари, «иккиламчи» сифатларнинг объективлигини

¹ Ўша асар. -Б. 192.

² Ўша асар. -Б. 192.

³ Ўша асар. -Б. 192.

тиклашган. Кейинчалик табиий-илмий соҳада шуғулланувчи олимлар (Гельмгольц ва бошқалар) уларнинг субъективлигини исботлаб беришган. Брэдли ҳам «иккиламчи» сифатларнинг субъективлигини бутунлай тан олади. Бунинг исботи сифатида у қуйидаги мисолни келтиради: атир гул ҳиди, уни ҳеч ким ҳидламаса, у ҳеч нарсадир, товушни ҳам ҳеч ким эшитмаса, у ҳам ҳеч нарсадир, реал эмасдир. Бошқача қилиб айтганда, «нарсаларнинг иккиламчи сифатлари инсон аъзолари учун мавжуддир»¹, аъзолар уни қабул қилади. Нарсаларнинг иккиламчи сифатлари ҳақида субъектсиз гапириш (ҳиди, таъми, ранги) маъносиздир.

Нарсаларнинг иккиламчи сифатлари субъектив характерга эга бўлса, бирламчи сифатлар объективдир, дейди Брэдли. Бошқа сўз билан айтганда, нарсалар ўзгарувчандир, ўзгарувчанлик эса уларнинг реал характеристикасидир. Ўзгарувчан нарса фақат қабул қилувчи аъзо учун мавжуддир. «Иккиламчи сифатларсиз ўзгарувчанлик бемаънодир»². Қисқа қилиб айтганда, ўзгарувчанлик иккиламчи сифатлар билан бирга мавжуд. Ўз-ўзича у мавҳумдир³. Юқоридаги фикрлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, иккиламчи сифатлар, Брэдли фикрича, реал эмас, улар фақат кўринишдир, шарпадир. Жумладан материя ҳам ҳодисага сингиб кетади ва ўзининг реаллигини йўқотади.

Нарсаларнинг ташкил қилувчи хусусиятларини Брэдли предикатлар деб атайди. Масалан, шакар деганимизда биз унинг ширинлигини, оқлигини, майдалигини биргаликда англаймиз. Улар нарсанинг алоҳида-алоҳида сифатлари эмас. Шакар фақат оқ ёки фақат ширин хусусиятлардан ташкил топмаган, у барча

¹ Ўша асар. -Б. 193.

² Ўша асар. -Б. 194.

³ Ўша асар. -Б. 194.

хусусиятларнинг йиғиндиси сифатида мавжуд. Демак, нарсаларда ана шу хусусиятлардан бошқа ҳеч нарса йўқ. Шунинг учун ҳам улар кўринишдир, ҳақиқатлик эмас. Нарса ўзининг хусусиятларига сингиб кетгандир. Нарсанинг нарсалиги сифатларнинг бирлигидадир.

Брэдли нарсаларнинг сифатлари муносабатларини ҳам таҳлил қилиб чиқади. Унинг фикрича, муносабатлар сифатлар орқали юзага келади, сифатлар эса муносабатларда мавжуд. Улар бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди. Шунинг учун ҳам улар кўриниш оламида мавжуд, реал эмас.

Брэдли нарсаларнинг сифатлари ва муносабатларини таҳлил қилиб чиқгандан сўнг макон ва замон ҳодисаларини таҳлил қилишга ўтади. Брэдли фикрича, макон ва замонда ҳам зиддиятлар кўп, шунинг учун ҳам улар реал эмас, кўринишдир. Бўш макон, олим фикрича, мавҳумликдир, чунки у ўз-ўзидан бемаънодир. Агар қандайдир сифатга эга бўлса, мазмуни намоён бўлади.

Умуман, макон нима деб сўрайди Брэдли? Макон, бир томондан, муносабат бўлиши мумкин эмас. Бошқа томондан, макон муносабатдир. У кўп қисмлардан иборат. Зиддият келиб чиқади: макон ҳам муносабат, ҳам муносабат эмас. «Биз кўриб турибмизки, - деб ёзади Брэдли, - макон бирликлар муносабатида йўқолиб кетади, улар ҳеч қачон мавжуд бўла олмайди»¹.

Агар, биз маконни чексиз деб оладиган бўлсак, ноаниқлик бўлиб қолади. Маконнинг ўзи савол туғдиради, чегарадан сўнг нима бўлиши мумкин, яна маконми? Шунинг учун бу реаллик эмасдир, кўринишдир - шарпадир.

Замонни ҳам Брэдли таҳлил қилиб чиқади. Уни оқим сифатида қабул қилади, бу оқим ўтган, ҳозирги ва келажакда намоён бўлади.

¹ Ўша асар. -Б. 199.

Вақт ҳам, муносабат, ҳам муносабат эмас. У ҳам ички зиддиятдан иборат. Ўтиб кетган замон йўқ, келажак ҳам ҳали келмаган, фақат ҳозирги замон реалдир. Агарда вақт ҳозирги замондан иборат бўлса, уни ушлаб кўрингчи, у бир зумда ўтган замонга айланади, шунинг учун ҳам реал мавжуд бўла олмайди, у кўринишга айланади.

Брэдли ҳаракатни анализ қилишга ўтади. Ҳаракат ҳам зиддиятга эга, яъни бир вақтнинг ўзида икки турли жойда бўлиши керак. Бундай бўлиши мумкин эмас, натижада зиддият келиб чиқади. Ўзгарувчанлик ҳақида ҳам шундай фикрни билдиради.

Сабабиятни ҳам Брэдли зиддиятга эга деб қарайди. Бу ерда Юмнинг сабаб, оқибат тўғрисидаги фикрларини келтиради. Сабаб ва оқибат ҳам бизнинг амалий мақсадларимиз натижасидир. Шундай қилиб, кўпгина фалсафий категориялар моҳиятини Брэдли зиддиятдан иборат деб атайди. Шунинг учун ҳам улар реалликка эга эмас, улар бизнинг ҳиссиётимизга боғлиқ. «Нарсаларнинг айнанлиги, -деб айтади Брэдли, - бизнинг ана шу нарса ҳақидаги нуқтаи назаримизга боғлиқ»¹.

Моддий дунё ҳақида фикр юритиб Брэдли инсон масаласига ўтади. Шахсни кўриб чиқади. Инсоннинг «ўзлиги» нимада? деган савол қўяди. Гўдак, балоғат ёшидаги бола, эркак ва чол бир одамнинг ўзими. Агар бир одам бўлса, шахс ўзлиги нимадан иборат?

Айнанлик инсон танасида мавжуд. Брэдли фикрича тана ҳам, ташқи нарсадир, шунинг учун у реалликка эга эмас. Брэдли инсонни руҳий мавжудот сифатида кўради. Шахснинг айнанлик манбаини хотирада, бошқа руҳий қобилиятларда деб билади. Инсоннинг моддий танасини олиб ташлаб, руҳини таҳлил қилади. Биз инсон «мени»ни билмаймиз, гарчи шахслар мавжуд бўлса ҳам, лекин улар кўриниш

¹ Ўша асар. -Б. 205.

сифатида қолаверади. «Инсон «мени» қандай мазмунда олинмасин, кўриниш бўлиб қолаверади»².

Умумий хулоса нимадан иборат? Бизни ўраб турувчи олам зиддиятли ва нореалдир. Нарсалар, уларнинг сифатлари, материя, макон, замон, ҳаракат, ўзгариш, энергия, сабабият, ҳаттоки, хусусий «мен» ҳам ҳақиқат эмас, улар нореалдир, фақат кўринишдир холос. Ҳақиқий борлиғидан ажралгандир. Бутун борлиқни англатадиган тушунчалар ҳақиқатни инъикос қилмайди. Улар бизнинг «ўйлаб топганларимиздир», «қуролларимиздир». Бизга амалий мақсадда керак бўлади.

Брэдли учун табиат нима?

У ҳам умумий реаллик нуқтаи назардан қараганда фақат кўринишдир. Янада аниқроқ гапирганда, «бу фан талаб қилганидек идеал тузилмадир, зарурий ишчи ғоядир»³. Тана моддий дунёнинг бир қисми сифатида «ишчи ғоядир»⁴.

Яна шунга ўхшаш бир ибора: «...материя, ҳаракат ва куч ишчи ғоялар моҳиятидир, улар алоҳида воқеаларни, ҳодисаларнинг келиб чиқишини тушуниш учун ишлатилади»¹.

Шундай қилиб, ҳамма илмий тушунчалар, Брэдли таълимотида, «ишчи ғоя»ларга айлантирилади, улар бизга ҳодисалар муносабатини амалий мақсадда тушунишимиз учун керак бўлади.

² Ўша асар. -Б. 205.

³ Ўша асар. -Б. 206.

⁴ Ўша асар. -Б. 207.

¹ Ўша асар. -Б. 207.

3. Френсис Бредлининг ахлоқий таълимоти

Брэдли объектив моддий дунёни кўриниш дунёси деб атади. Брэдли учун мутлақ реаллик нима? У реал мавжудми? Брэдли Гегелнинг бир фикрини олади, у ҳам бўлса, Афлотунга бориб тақалади. У айтадики, бизни ўраб турувчи олам кўриниш бўлса ҳам, бу кўриниш - сароб эмас. Кўриниш бўшлиқ ҳам эмас. Кўриниш мавжуд, унинг борлигини реалликка муносабати орқали, унга тааллуқлилиги орқали билишимиз мумкин. Ана шундай реаллик, Брэдли фикрича, мутлақликдир.

Атроф олам, Брэдли таъкидлаганидек, зиддиятларга тўладир. У ўзгарувчан, номуқим, мукаммал эмас. Брэдли савол қўяди, биз нореал дунёга қандай баҳо берамиз, гарчи реал дунёга нисбатан солиштирмасак ҳам? Бошқача айтганда, юқоридан берилган реаллик кўрсаткичига эга бўлмасак, бу дунёнинг нореаллигини била олмас эдик.

Бундай кўрсаткич сифатида зиддиятсизликни олишимиз мумкин. Кўриниш дунёси зиддиятларга тўла, шунинг учун ҳам у нореалдир. Оддий реаллик ўзида зиддиятни сақламайди. Мутлақлик - мутаносиблик ва мукамалликдир. Ҳамма зиддият унда ечилади ва олий ягоналикка қўшилиб кетади.

Шундай қилиб, мутлақликнинг борлигини Брэдли шундай йўл билан исботлайди. Мутлақлик нимадан ташкил топган деган саволга олим руҳийликдан деб жавоб беради. Руҳийлик ҳам турлича бўлади. Гегелда бу мутлақ рух, Шопенгауэрда - ирода ва ҳ.к. Брэдлида мутлақлик - ҳамма нарсани қамровчи, ҳамма нарсани ўз ичига оловчи тажрибадир, тажриба - руҳий кечинмалар йиғиндисидир. Руҳийлик

фақат тафаккур жараёнига хос эмас, балки ақл, ҳиссиёт, ирода бирлигидир.

Брэдли учун тажриба, атроф оламдир, инсониятнинг ана шу атроф оламини ҳис қилишининг ўзига хос ҳолатидир.

Тажриба тўғрисида Брэдли шундай дейди: «Ҳиссиётни ҳис қилинувчидан ажратишни, фикрни фикр қилинувчидан (объектдан) айиришни инкор қиламан... Борлиқ ва реаллик, ҳиссиёт билан айнанликдир»¹. Шунинг учун ҳам «мутлақлик бу ягона тизим, унинг мазмуни эса ҳиссий тажрибадир»².

Брэдли фикрича, мутлақлик ташқарида эмас, балки нарсаларнинг ўзида мавжуд ва улар орқали намоён бўлади. Шунинг учун ҳам макон ва замон, табиат ва инсонлар мутлақликка алоқадордир. Нрсалар ва уларнинг сифатлари, мутлақ тажрибанинг бир қисмидир. Уларнинг нореаллиги шартлангандир. Тажриба конкрет ҳолларда номукаммал, чегараланган ҳолда намоён бўлади. Реаллик бўлса тўлиқликни, якунийликни, мутаносибликни, мукаммалликни тақозо қилади.

Шундай қилиб, мутлақлик турли якуний номукаммал шаклларда намоён бўлади. Ана шундай шакллардан бири табиатдир. «Моддий дунё, -деб ёзади Брэдли, - аниқ бўлмаган, бир томонлама, ичидан зиддиятлидир»³. Ёки яна «...табиат ўз ўзидан реалликка эга бўлмайди. У мутлақликнинг ичида бир шакл сифатида намоён бўлади»⁴. Брэдли фикрича, «Табиий фанлар учун бир элементни бутунликдан ажратиб олиб ўрганиш табиий ҳолдир ва зарурийдир. Бу ҳодисаларнинг маконда, биргаликлда мавжудлигини, кетма-кетлигини, шартини

¹ Ўша асар. -Б. 210.

² Ўша асар. -Б. 210.

³ Ўша асар. -Б. 210.

⁴ Ўша асар. -Б. 211.

англаш учун керакдир. Лекин уни реаллик сифатида қабул қилиш метафизик тажовуздир.

Жон ва тана тўғрисида фикр юритар экан, Брэдли, қуйидаги фикрларни билдиради. «Тана тафаккурий тузилмадир ва кўринишдир; жонга келсак, бевосита тажрибанинг якуний марказидир», бу «аниқ психик ҳодисалар гуруҳидир. Жон, танага ўхшаб ҳодисаларнинг мазмунидир»⁵.

Жонлар кўп, мутлақлик эса ягона, мутлақликда жонларнинг кўпи йўқолиб кетади. «Жоннинг кўплиги кўринишдир, шунинг учун ҳам улар ҳақиқий эмас»¹. Жон танасиз яшаши мумкин, лекин бу Брэдли учун «бўш имкониятдир», чунки ҳеч ким жонни танасиз кўрмаган².

Ҳаётимизда учрайдиган келишмовчиликлар, зиддиятлар ҳақиқат эмас, нореалдир, улар мутлақликда ечимини топади.

Ҳақиқатни ҳам Брэдли шундай тарзда тушунади, ҳақиқат - зиддиятсизликда, боғлиқликда, кетма-кетликда, мутаносибликда намоён бўлади. Бизнинг ҳукмларимиз - реалликнинг якуний, қисмий бўлагидир. Улар реалликнинг айрим қисмлари учун ҳақиқат бўлиши мумкин. Лекин ҳеч бир ҳукм мутлақ ҳақиқат бўлиши мумкин эмас.

Лекин бошқа томондан, хатолар ҳам мутлақ эмас, уларнинг мавжудлиги бутунликнинг ҳақиқатлигига қарши бўла олмайди. Биз чекланган мавжудот бўлганлигимиз учун бутунликнинг ҳаммасини қамрай олмаймиз. Шунинг учун ҳам биз адашамиз ва бу табиий ҳолдир. «Адашиш ҳам ҳақиқат, бу - қисмий ҳақиқатдир, ёлғонлиги унинг қисмийлигидадир, якунланмаганидадир»³.

⁵ Ўша асар. -Б. 211.

¹ Ўша асар. -Б. 211.

² Ўша асар. -Б. 212.

³ Ўша асар. -Б. 212.

Ахлокий муаммога келсак, Брэдли дунёда ёмонлик борлиги масаласини ҳам таҳлил қилади. Бу жуда қадимий масаладир, дейди Брэдли, Худо раҳмдиллигини дунёдаги ёмонлик билан келиштириш, Худони ердаги ёвузликлар олдида оқлашдир.

Брэдли ёвузликнинг мавжудлигини тан олади, уни ҳам мутлақликнинг номукаммал бир қисми, дейди. «Мутлақликда рўёбга чиқмаган хоҳиш ёки амалий истаклар йўқ, ҳар бир ёвузлик эзгулик таъсирида силлиқлашади ва тўла мутаносибликка эришади»⁴. Ёвузлик, изтироб, ўлим - бу якуний, номукаммад, зиддиятли дунёнинг зарурий тақдиридир. Лекин инсон ўз диққатини фақат изтиробга жалб қилиши керак эмас, чунки дунёда фароғат ҳам мавжуд. Инсон мутлақликка эришишга интилиши зарур, мутлақликда изтироблар чекиниб, фароғат ғалаба қилади.

Инсонлар яшайдиган дунёда, ҳаёт унча оғир эмас. «Биз тажрибамиздан биламизки, - дейди Брэдли, - изтироб фароғат орқали нейтраллашади. «Кундек равшанки, кичкина изтироб одатда катта фароғат олиб келади»¹. «Гарчи мен озгина азоб чексам, бундан бутун ҳолатим ёмон деган хулоса чиқиши керак эмас. Ҳақиқатдан изтироблансам, бутун дунё қоронғу деган фикр келмасин»².

Бундан қандай хулоса қилиш мумкин? Биринчидан, ўз азиятларимизда бировни айблашимиз, сабабини ўзгадан қидиришимиз керак эмас. Инсон ўз мақсади сари ҳаракатида муваффақиятсизликка учраса, айбдор биринчи ўзи бўлади. «Амалга ошмаган мақсадлар... биз томондан танланган, ... бошидан йўл

⁴ Ўша асар. -Б. 213.

¹ Ўша асар. -Б. 214.

² Ўша асар. -Б. 214.

қўйилган хатодир. Улар тўғри режалаштирилмаган, ягоналилик талабларига мослаштирилмаган»³.

Брэдли нуқтаи назарича, ҳар бир инсон ўзи устида ғамхўрлик қилиши керак, шахсий манфаатларини амалга ошириши зарур, бу ахлоқийликдир. Гарчи у ёмонликка учраса, бунинг учун бошқаларни айблаши керак эмас. Биринчидан, бунинг учун у ўзи айбдор, иккинчидан, бу ёмонлик - вақтинчадир, у мутлақликда йўқолади.

Брэдли дунёқарашида дин юқори ўринни эгаллайди. Диннинг аҳамиятини фалсафа билан тенглантиришга ҳаракат қилади. «Дин, - деб ёзади Брэдли, - икки томонга қаратилган: худо ҳамда инсон, улар алоҳида мавжуд. Лекин мутлақликда бўлиниш йўқ, фақат бирлик бор. Агар худони мутлақлик билан айнанлаштирилса, у диний худо эмас»⁴.

Инсонга қарши қўйилувчи худо, ҳамма нарсани қамровчи мутлақлик эмас, у фақат якуний мавжудот, мутлақликни бир соҳаси сифатида намоён бўлади.

Жумладан, фалсафа ҳам мутлақлик бўла олмайди. Фан фақат макон, замон, материя ва бошқа «ишчи ғоялар» тузилмалари билан иш юритади. Фалсафа борлиқни бутунлигича қамраб олишга ҳаракат қилса ҳам, лекин назарийлиги учун мутлақликнинг бир томонини акс эттиради.

Шундай қилиб, дин, фан, фалсафа - мутлақликнинг ҳар бир алоҳида томондан кўринишидир. Лекин буларда мутлақлик турли даражада намоён бўлади. Энг кўп даражада динда кўринади. Шунинг учун ҳам дин фалсафадан юқорирокдир¹.

Мутлақлик бирликнинг тугал шакли, яхлитликдир, ҳеч қандай алоҳида соҳа етарли даражада ягона хусусият бўла олмайди.

³ Ўша асар. -Б. 215.

⁴ Ўша асар. -Б. 215.

¹ Ўша асар. -Б. 216.

Мутлақлик - хоссаларнинг механик йиғиндиси эмас, у улардан юқорироқдир.

Мутлақлик - шахсми? Қайсидир маънода шахс. У «самовий шахсдир», комилликдир.

Шундай қилиб, Брэдли мутлақ идеализмни асосли тарзда исботлаб беришга ҳаракат қилган файласуфдир. Брэдли учун алоҳида ҳодиса, нарсалар йўқ. Уларнинг ҳаммаси ягона тизимни ташкил қилади. Улар ўзларининг «ички муносабатлари»га боғлиқ. Бир ҳодисани таҳлил қилиш учун уни бошқа нарсалар билан қандай муносабатда эканлигини ўрганишдан бошлаш керак. Умуман олганда, мутлақ идеализмнинг айрим ғояларини кейинчалик, неокантчилар, прагматистлар давом эттирдилар.

Брэдли фан тушунчаларига танқидий муносабатда бўлишни илгари сурди. Одатий бўлиб қолган фан тушунчалари ҳар доим ҳам ўз маъносида ишлатилавермайди. Брэдлининг мана шу фикри кейинчалик Э.Мур ва Б.Рассел мантиқий таҳлил фалсафаси намояндалари томонидан ривожлантирилди.

ХУЛОСА

Фалсафа ўзининг илк босқичида бутун илмий билимларни ўзига камраб олади: айтиш мумкинки, у дастлаб ҳамма нарса ҳақидаги фан бўлган.

Ғарбда фан ва техника тараққиёти авж олган даврга келиб фалсафага ҳам фанлик мезонлари нуқтаи назаридан ёндашув шаклланди. Шунинг учун ҳам кейинги асрларда ва айниқса ҳозирги даврда кўпчилик файласуфлар фалсафани “фалсафа фани” деб ҳисоблаб келмоқдалар. Шу маънода фалсафага қадимги юнон донишмандларининг ўзлари, яъни Пифагор, Афлотун ва Арасту кабилар томонидан берилган маъно ва талқин эндиликда кўпчиликнинг назаридан мутлақо четда қолган.

Рационаллашув туфайли фалсафада дифференциаллашув жараёни кучайди. Яъни, фалсафада анча аввал бошланган экзотерик ва эзотерик (рационал-назарий) жиҳатларнинг бир-биридан ажралиб кетиши ва бу кейингисининг мустақиллашуви билан тугамади. Аввалги яхлит экзотерик тизим структурасида ҳам навбатдаги парчаланиш содир бўлди. Бу парчаланиш (дифференциаллашув) натижасида онтология билан натурфалсафа (физика) ва математика, ундан кейинроқ эса натурфалсафа билан математика орасида ажралишлар бўлди. Ундан кейин астрономия, механика, тиббиёт ва бошқа фанларнинг натурфалсафадан ажралиб, ўз мустақил тараққиёт йўлига кириши содир бўлди. Боз устига қадимги онтология ва натурфалсафа мазмунида ҳам парчаланиш давом этди. Материализм ва идеализм фалсафий концепциялари бу ажралишлар орасида энг кескини бўлди. Амалий фалсафа таркибида ҳам шуларга мос ажралишлар содир бўлди.

Маълумки, рационал-назарий (экзотерик) фалсафанинг охиригиде идеалистик тизими немис файласуфи Георг Вильгельм Фридрих Гегел (1770-1831) таълимотида сақланган эди. Унинг “Фалсафий фанлар энциклопедияси” (Т. 1-3) асарида фалсафий фанларга қайси фанлар кириши ва улар қандай қисмлардан иборатлиги баён этилган бўлиб, унда табиатшунослик, ижтимоий ва ижодий билим соҳалари батафсил келтирилган. Ундан кейин (рационал-назарий-экзотерик) фалсафа ва фанларни бу қадар тўлиқ жамланган фалсафий таълимот Ғарб фалсафасида бошқа бўлмади. Гегел томонидан номлари саналган кўп фанлар Гегел яшаган даврдаёқ фалсафадан ажралиб, мустақил бўла бошлаган, алоҳида назарий фаолият соҳалари сифатида шакллана бошлаган эди.

Табиатшунослик фанларининг фалсафадан кескин ажралиб чиқиши XIX асрнинг биринчи ярмида содир бўлди. XX аср охириларида келиб эса ижтимоий ва гуманитар фан соҳалари ҳам назарий фалсафа таркибидан ажралиб чиқишди, мустақил фан соҳаларида айланишди. Булар жумласига рухшунослик (психология), сиёсатшунослик, ҳуқуқшунослик, социология кабилар кирди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Расмий ҳужжатлар, материаллар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2003. -40 б.
2. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. –Тошкент: Ўзбекистон, 2009. -24 б.
3. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродалилигига ишонаман //“Фидокор”, 2000, - 8 июн.
4. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. 13-том. -Тошкент: Ўзбекистон, 2005. -448 б.
5. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. 14-том. -Тошкент: Ўзбекистон, 2006. -280 б.

Монографиялар, рисолалар, тўпламлар, дарсликлар, ўқув қўлланмалар, даврий нашрлар

6. Афасижев М.Н. Фрейдизм и буржуазное искусство. –М.: Наука 1971. -233 с.
7. Зотов А.Ф., Мельвиль Ю.К. Западная философия XX века. – М.: ПРОСПЕКТ, 1998. –432 с.
8. Зотов А.Ф. Современная западная философия. –М.: Высшая школа, 2001. –784 с.
9. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. (Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров). –Т.: Шарқ, 2004. –472 б.

10. Йўлдошев С., Усмонов М., Каримов Р. ва бошқалар. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси (XVII-XX асрлар). –Т.: Шарқ, 2002. –336 б.
11. Раҳимов И. Фалсафа. (Қисқача конспект). –Т.: Университет, 1998. –156 б.
12. Сумерки богов. –М.: Политическая литература, 1990. – 398 с.
13. Современная буржуазная философия и религия. – М.:Политиздат, 1977. –376 с.
14. Социология. –Т.: Шарқ, 2002. –650 б.
15. Хрестоматия по истории философии (Западная философия). В 3 ч. Ч. 2. –М.: Гуманит изд., центр ВЛАДОС, 1997. -528 с.
16. Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. –Т.: янги аср авлоди, 2002. -371 б.

Диссертация ва авторефератлар

17. Сидорова Е.Г. Метапсихологические теории в буддизме и психоанализе. Компаративные исследования. Дис. ...док.филос.наук: 09.00.03. –Санкт-Петербург, 2008. -300 с.

Луғатлар, энциклопедиялар

18. Фалсафа: қомусий луғат. –Т.: Шарқ, 2004. –496 б.
19. Философия луғати. –Т.: Ўзбекистон, 1976. –640 б.
20. Философская энциклопедия. В 5-томах. Т. 4. – М.:Советская энциклопедия, 1967. –592 с.

21. Филофский словарь –Ростов н/Д: Феникс, 2004. –560 с.
(Серия «Словари»).
22. Философский энциклопедический словарь. –М.: Советская энциклопедия, 1983. –840 с.

Интернет сайтлари ва материаллари

23. <http://www.philospedia.com>
24. <http://www.artmixx.ru/index.phl/freiddd>
25. <http://www.eleven.co.il/article/14349>
26. <http://www.2unil.ch/slav/ling/textes/VOLOSHINOV27/I-1.html>
27. [www//kontrolynaya.avorut.ru/load/11](http://www.kontrolynaya.avorut.ru/load/11)